

*Kasnovizantijski i postvizantijski Mediteran:
životni uslovi i svakodnevnica*

Izdavač:

Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture

Za izdavača:

Nikola Samardžić

Urednici:

Nikola Samardžić, Vlada Stanković

Naučni odbor:

Nikola Samardžić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Vlada Stanković (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Radivoj Radić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Siniša Mišić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Marija Kocić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Vladan Gavrilović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu)
Jasmina Šaranac-Stamenković (Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet)
Radovan Pilipović (Arhiv Srpske pravoslavne crkve)

Organizacioni odbor:

Haris Dajč (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Larisa Orlov Vilimonović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Dragoljub Marjanović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)

Dizajn korica:

Jovana Krstić

Tiraž: 200

ISBN 978-86-88813-08-2

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije podržalo
je organizovanje naučnog skupa.

**KASNOVIZANTIJSKI I POSTVIZANTIJSKI MEDITERAN:
ŽIVOTNI USLOVI I SVAKODNEVICA**

Zbornik radova sa Naučnog skupa

Centar za saradnju sa EU
Centar za Kiparske Studije
Katedra za istoriju Vizantije
Katedra za opštu istoriju novog veka
Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu

Beograd

2020

Sadržaj

Nikola Samardžić: Kasnovizantijski i postvizantijski Mediteran: životni uslovi i svakodnevica	7–10
---	------

Pozna Vizantija i postvizantijski kontinuiteti

Vlada Stanković: Konzervativnost periferije i ideološka snaga centra. Rimstvo i identitet u novoj svakodnevici u istočnom Mediteranu i na Balkanu nakon 1204. godine	13–20
Nikola Samardžić & Marija Kocić: Venecija u kontinuitetima kasnovizantijskog i postvizantijskog Mediterana	21–35
Radivoj Radić: Maslina – sveto drvo sredozemlja	36–45
Jelena Mrgić: Razmišljanja o pirinču u mediteranskim društvima	46–56
Jelena Erdeljan: Sefardske migracije u rano moderno doba. Putevi povezivanja istočnog i zapadnog Mediterana u postvizantijsko vreme (XVI i XVII vek)	57–64
Larisa Orlov Vilimonović: Slika turskog hamama u očima Augera Gislena de Buzbeka: Evropski imaginarij turske svakodnevice u svetlu mediteranskih kontinuiteta	65–88
Vladimir Abramović: Migracije ka istoku Mediterana u kontekstu putopisa Rajnolda Lubenaua	89–94
Haris Dajč: Strah od Moreje	95–102

Predvizantijski i pozni vizantijski Mediteran u velikim idejama i malim duhovnim zajednicama

Milena Repajić: Politika i svakodnevica na Mediteranu: kontinuiteti i obnove rimskog republikanizma od Carigrada do renesansne Italije	105–115
Vuk R. Samčević: Rimstvo u srcu Mediterana, percepcije legitimiteta u Kraljevini Siciliji: razmatranje narativa sicilijanskih istoričara	116–124
Ljubica Vinulović: Svakodnevni život monahinja u carigradskom manastiru Bogorodice Sigurne Nade	125–131
Dragoljub Marjanović: Istočni Mediteran u svetlu topografije isihazma ranog XIV veka	132–145
Jakov Đorđević: Mrtvi i njihova svakodnevica: posmatranje poznovizantijskih funerarnih programa iz groba	146–155
Nikola Piperski: Čudotvorna ikona Gospe Gradovrške i njen kult u narodu „tri vere“ na Balkanu i Mediteranu	156–163

Dejan R. Gašić: Mediteran i osmansko – romejski svet XV veka - narativna i neostvorena panorama suživota vizantijskog istoričara Duke	164–174
Radovan Pilipović: Amvrosije Papa Georgopoli (1791–1863) sarajevski mitropolit i staroobrednički jerarh – skica za portre jednog fanariote	175–182

Istočni Mediteran u svetlu topografije isihazma ranog XIV veka

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: U radu se razmatra uticaj i značaj topografije značajnih hrišćanskih centara duhovnosti sa njihovim lokalnim predanjima u svetlu začetka isihastičke molitvene tradicije onako kako je ona opisana u žitijima dvojice prvih isihastičkih delatnika prve polovine XIV veka – Grigorija Sinaita i Maksima Kavsokalivita. Maksim Kavsokalivit, kao i nešto stariji Grigorije Sinait, bili su poreklom iz Male Azije. Prvi iz grada Lampsaka na južnim obalama Helesponta, drugi iz Kukulja iz oblasti drevnog grada Smirne. Međutim, postepeno širenje turskog prisustva u oblastima Male Azije u prvoj polovini XIV veka, ali i druge okolnosti nateralo je ove podvižnike ranog isihazma na pokret, što je posredno uticalo i na razvoj isihastičke tradicije i originalne duhovnosti, pre svega kroz spajanje i sabiranje lokalnih duhovnih tradicija u istočnom Mediteranu, koje su ove delatnike ranog isihazma zapravo uobličile u njegove začetnike. Za duhovni razvoj Maksima i Grigorija, prema naraciji njihovih žitija, značajni su centri hrišćanskog nasleđa istočnog Mediterana, poput Carigrada, Sinaja, Jerusalima, Krita, Kipra i na kraju Atosa. Maksim, kasnije prozvan Kavsokalivit, došao je na Atos preko Carigrada, ali je obilazio i monaške zajednice na gori Gan i Papikijevoj gori u istočnoj Trakiji odnosno Rodopima. Žitije Grigorija Sinaita obeleženo je znatno sadržajnijim putovanjima širom istočnog Mediterana, obuhvatajući značajne centre hrišćanske duhovnosti poput Kipra, Sinaja, Jerusalima, Krita i Atosa, i kasnijeg prelaska u mediteransko zaleđe – Paroriju u Bugarskoj, odakle će se njegovo učenje o isihazmu, u međuvremenu teološki sistematizovano od strane Grigorija Palame, širiti u oblasti Srbije pod knezom Lazarom Hrebeljanovićem, i u Veliku moskovsku kneževinu.

Ključne reči: Mediteran, isihazam, topografija, Sinaj, Jerusalim, Kipar, Krit, Carigrad, Atos.

Cilj ovog rada je da se istraži koja su mesta, ili kulturne zone, bile značajne za formiranje učenja o isihazmu.¹ Otuda i donekle neobičan naslov "Topografija isihazma". Naravno, ova topografija nije nepoznata u nauci koja se bavila istorijom i bogoslovljem isihazma. Međutim, do sada nije bilo pokušaja povezivanja i mapiranja bitnih centara isihazma u istočnom Mediteranu i tumačenja pokretljivosti prvih isihasta sa ciljem sabiranja i povezivanja učenja o isihazmu, što će posledično dovesti do stvaranja jedne razuđene mreže isihasta na širokom prostoru Mediterana i njegovog zaleđa u XIV i XV veku. Kada se sagledaju najznačajnija mesta koja se pominju u žitijima ranih delatnika isihazma, odmah postaje jasno da je prostor na kojem se on razvijao zapravo zona

* dragoljub.marjanovic@f.bg.ac.rs

¹ Pomen isihazma u ovom radu odnosi se pre svega na asketsku i molitvenu praksu prvih delatnika ovog mističnog pokreta, dok je bogoslovsku sistematizaciju ovog učenja, u okviru rasprisa sa Varlaamom Kalabrijskim i Grigorijem Akindinom polovinom XIV veka izvršio Grigorije Palama, i ona neće biti predmet našeg razmatranja. Za bogoslovlje Grigorija Palame, vidi: Мейендорф 1997; Радовић 2012.

istočnog Mediterana, od Sinaja i Jerusalima, preko Kipra, Krita, do Carigrada i Atosa. Kao bogoslovski i duhovno-mistički pokret u okvirima istočnog hrišćanstva isihazam je jedna od tema iz kulturne istorije Vizantije i istorije Crkve koji neprestano izaziva pažnju istraživača, istoričara, medievista, bogoslova, i filozofa, a sa tim u vezi i istoričara umetnosti, budući da je ovaj duhovni pokret uticao i na oblikovanje predstava o svetu, arhitekturi sveštenog prostora i vizuelnoj kulturi u poznom srednjem veku (Strezova 2014).

Budući da se prevashodno razvijao kao duhovni pokret u okvirima vizantijskog monaštva, o tragovima ovog učenja može se govoriti u asketskoj literaturi i praksi nekih od najznačajnijih monaških delatnika vizantijskog sveta, poput Antonija Velikog, Jovana Lestvičnika, Simeona Novog Bogoslova, Save Srpskog, pa do Grigorija Sinaita o kojem će ovde biti nešto više reči. Značajno je napomenuti da je izuzetno bogat korpus misli o isihazmu koji se nalazio rasut u delima mnogih otaca Crkve od IV do XV veka, u XVIII veku sabrao i sistematizovao u jedno sveobuhvatno delo o isihastičkom duhovnom iskustvu znameniti svetogorski monah Nikodim Agiorit i objavio ga prvi put u Veneciji 1782. godine na grčkom jeziku pod nazivom Filokalija, odnosno Dobrotoljublje (Louth 2015, 1–6). Pomenuti poduhvat je posredno omogućio da se teoretska i praktična znanja o isihastičkom učenju, donekle zanemarena na širokom prostoru istočnog Mediterana i istočne Crkve u doba vladavine Osmanske imperije, ponovo reinterpetiraju i zažive novim životom u onim zonama koje su nekada, pre osmanske uprave, pripadale vizantijskoj kulturi. O tome svedoči i prvo izdanje Filokalije na crkvenoslovenskom jeziku koje je priredio i objavio u Moskvi 1793. godine Pajsija Veličkovski, koji je sam bio obnovitelj isihastičkog monaštva u manastirima Vlaške i Moldavije u drugoj polovini XVIII veka (Speake 2018, 213–224).²

No, vratimo se počecima isihastičkog pokreta s kraja XIII i početka XIV veka na širokom prostoru istočnog Mediterana. U radu ćemo se na ovo pitanje osvrnuti kroz analizu žitija Grigorija Sinaita (1255 – posle 1337) i Maksima Kavsokalivita (1270/85–1365/80) koji predstavljaju najstarije delatnike isihazma sa široko rasprostranjenom delatnošću u istočnom Mediteranu koja je detaljno dokumentovana. Žitije Grigorija Sinaita napisao je carigradski patrijarh Kalist, njegov učenik, koji se određeno vreme podvizavao sa njim na Atosu, ličnost koja je bila i bitan protagonist crkvenih dešavanja između Carigrada i Srbije u drugoj polovini XIV veka (Мошин 1946, 192–206; Радић 1993, 201–202). Ovo žitije zapravo daje najbolji i najdetaljniji itinerar Grigorijevih putovanja po istočnom Mediteranu krajem XIII veka i na jasan način pokazuje gde

² Duhovna i prevodilačka delatnost prepodobnog Pajsija Veličkovskog, koji je i sam jedno vreme boravio na Atosu, možda je čak i značajnija od izdavačkog poduhvata Nikodima Agiorita i Makarija Korintskog, čije je izdanje Dobrotoljublja na grčkom jeziku imalo ograničeni uticaj u grčkom svetu, pa i na samoj Svetoj Gori, usled protivrečnih duhovnih pokreta koji su u tom periodu bili međusobno suprotstavljeni. Vidi: Ware, 1964, 100–111; Patapios, Chrysostomos 2006, 27–44. Prevod na crkvenoslovenski je pak ostvario širi uticaj u slovenskom svetu, naročito u Rusiji devetnaestog veka, gde se dalje može sagledavati uticaj isihastičke teoantropologije i ideje crkvene sabornosti na rusku kulturu i filozofsku misao, naročito u susretu sa savremenim isihastičkim tradicijama Sarovskog manastira i Optine pustinje. Vidi: Поповић 1940, 16–21, 179–210; Louth 2015, 6–12; Speake 2018, 224–233.

su se rasprostirale monaške zajednice u kojima je bilo moguće savremeniku da se susretne sa nekim aspektima isihastičkog bogoslovlja, pre svega sa učenjem o umnosrdačnoj molitvi.³

Grigorije Sinaït rođen je u selu Kukulj, u blizini Smirne u Maloj Aziji 1255. godine (Помяловскій 1894, 3, 14–18; ПИГОЛЬ 1999, 27 et passim). Prilikom jednog od turskih prepada u oblastima Klazomene, kako kaže patrijarh Kalist, za vladavine cara Andronika II Paleologa, Grigorije je pao u njihovo ropstvo i odveden je u Laodikiju (Помяловскій 1894, 3, 29–4, 8). Lokalni hrišćani Laodikije su otkupili hrišćansko roblje pa je tako i Grigorije dobio slobodu da ide kuda želi. On se uputio na Kipar gde se beleži prvi njegov susret sa onim što se može nazvati isihastičkom tradicijom, budući da je tamo upoznao jednog monaha za kojeg se izričito kaže da je živeo “u bezmolviju i otšelništvu” (Помяловскій 1894, 4, 8–5, 4). Grigorije tu prima monašku rasu i pridružuje se ovom anonimnom podvižniku u pobožnom tihovanju. Međutim, iz podataka koje nam pruža patrijarh Kalist u žitiju, vidi se da Grigorije na Kipru zapravo još nije primio monaški čin. Takođe, iz opisa se tek naslućuje da Grigorije još nije u potpunosti došao u susret sa isihastičkom tradicijom, već je bio upućen samo u asketski život u praktičnim monaškim podvizima, bez ikakvih opisa savladavanja viših teorijskih iskustava. Smatra se da je tokom svog boravka na Kipru Grigorije zapravo živeo u Lefkosiji (ПИГОЛЬ 1999, 30). Tek kada ubrzo bude prešao na Sinajsku goru, u želji za dubljim poznavanjem života u tihovanju, Grigorije će, kaže Kalist, primiti postrig u manastiru Svete Katarine na Sinaju. Tamo je zapravo Grigorije i primio monaško ime pod kojim je kasnije postao naširoko poznat. Na Sinaju je Grigorije bio u mogućnosti da se sretne sa bogatim bogoslovskim i asketskim nasleđem ove drevne pustinje.

Treba reći da je Sinajska gora imala bogatu duhovnu tradiciju još od ranih vekova hrišćanstva, budući da se nalazila na razmeđu puteva između pustinjačkih naseobina Egipta, i Jerusalima i Svete Zemlje. Na Sinaju su se, prema biblijskoj tradiciji, odigrali i značajni događaji Starog Zaveta, pre svega Mojsijevo viđenje takozvane nesagorive kupine, u podnožju Horiva, iz koje mu se obratio Bog (2. Moj, 3, 1–15). U vreme Grigorija Sinaïta ovo mesto se već vekovima nalazilo u okvirima manastira Svete Katarine, glavnog manastira Sinajskog poluostrva u kojem je i on boravio određeno vreme (Поповић 1999, 267–270).

Na Sinaju je Grigorije, zapravo tek po prvi put, prošao puno monaško poslušanje. Ono prema opisima ne predstavlja tipičan isihastički način života, budući da je Grigorije, prema Kalistovom pripovedanju, obavljao redovne i sasvim obične manastirske poslove, odlazeći svakodnevno i na zajednička bogoslužjenja. Jedini nagoveštaji njegovog “bezmolvija” odnosno povlačenja u tihovanje bile su molitve u njegovoj monaškoj ćeliji tokom noći i povremeni odlasci na vrh gore Sinaj (Помяловскій 1894, 5, 4 et passim). Ipak, iz pisanog nasleđa samog Grigorija Sinaïta, vidljiv je uticaj koji je na njegovo učenje ostavila sinajska monaška tradicija, više od svega oličena u učenju prepodobnog Jova-

³ Prema rukopisu Moskovske sinodalne biblioteke iz XVI veka, grčki tekst žitija izdao je: Помяловскій, И. 1894. *Житіе иже во святыхъ отца нашего Григорія Синаита*, Санктпетербург: Типографія императорской академіи наукъ.

na Sinajskog, u njegovom delu "Rajska Lestvica". Dimitrije Bogdanović je uočio da Lestvičnikovo učenje o molitvi i tihovanju ima značajno mesto u Grigorijevom isihastičkom učenju o molitvi (Богдановић, 1968, 168–170). Prema životiju, Grigorije se na Sinaju predavao čitanju svetih spisa, pre svega Starog i Novog Zaveta (Помяловский 1894, 6, 15–32), ali je nesumnjivo, kao što se vidi i iz njegovih spisa, na njega uticaj ostvarila i asketska literatura Jovana Lestvičnika, i drugih anahoretskih otaca istočne Crkve. Tako vidimo, da Grigorije Sinajski prilikom susreta sa Maksimom Kavsokalivitom kasnije na Atosu, citira Isaka Sirina, dok se u spisima pripisanim njemu još pominju i prepodobni Varsanufije i Jovan. (VMaxTh, §16, 1). Na Sinaju je Grigorije svojim životom i podvizima ipak izazvao pažnju ostalih monaha, ali je došao i u sukob sa nekim od njih, što ga je inspirisalo da ponovo promeni mesto svojeg monaškog tihovanja. Prilikom boravka na Sinaju Grigorije je stekao i jednog učenika koji će mu biti odan tokom ostatka njegovog života – Gerasima, poreklom sa Eubeje, što samo po sebi govori o pokretljivosti monaha širom istočnog Mediterana u drugoj polovini XIV veka (Помяловский 1894, 7, 1–17).

Sledeća etapa u razvoju Grigorijeve ličnosti kao isihastičkog podvižnika jeste njegov obilazak Jerusalima i poklonjenje Hristovom Grobu i ostalim svetinjama Svetog Grada (Помяловский 1894, 7, 17–19). Ovo mesto, iako nije naročito naglašeno u životiju Grigorija Sinaita, ipak вреди uzeti u obzir u rekonstrukciji topografije isihazma u istočnom Mediteranu, ne samo zbog tradicija pustinjačkog života u oblastima oko Jerusalima i u Jordanskoj pustinji, koje su simbolizovale velike monaške lavre Save Jerusalimskog i Gerasima Jordanškog, već zbog centralnog mesta koje je u isihastičkoj teologiji imala ličnost samog Isusa Hrista od kojeg dolazi prosvetljenje onome koji se posvećuje životu u tihovanju.⁴ Zato je neobična važnost Grigorijevog obilaženja i poklonjenja svetim mestima koja su vezana za Hristov život, stradanje i vaskrsenje, budući da je isihastičko učenje o netvarnoj svetlosti bilo povezano sa predanjem iz Pisma koje govori o Hristovoj božanskoj prirodi koja se na vidljiv način njegovim učenicima pojavila kao svetlost. Drugim rečima, isihastička doktrina je imala izraziti hristološki temelj koji je u sebi nosio sotiriološki smisao ikonije, odnosno božanskog domostroja spasenja čoveka kroz njegovo oboženje (Радовић 2012, 112–123).⁵

Ako je Sinaj za Grigorija imao prevashodni značaj kao mesto koje je svojom bogatom monaškom tradicijom inspirisalo ovog oca ranog isihazma da se posveti izučavanju bogate anahoretske otšelničke tradicije, tek je njegov boravak na Kritu zapravo predstavljao pravo uvođenje u tajnu isihazma. Njegov životopisac, Kalist, jasno kaže da Grigorije još uvek nije pronašao nekog ko bi

⁴ Treba napomenuti, kao što je već Dimitrije Bogdanović zaključio, da smisao isihazma nije bio u pukom sagledavanju božanske svetlosti, već u suštinskom bogoprosvećenju i preobraženju čoveka. Vidi: Богдановић 1968, 170. O čovekovom oboženju putem primanja božanske blagodati kroz isihastički podvig govori i patrijarh Kalist u prologu životija prepodobnog Teodosija Trnovskog: Златарски 1904, 10, 1–2.

⁵ Ovaj odnos prema svetinjama koje se vezuju za Hristov život i stradanje, izražen u Grigorijevoj težnji ka poklonjenju svetim mestima u Jerusalimu, izražen je i u životiju Maksima Kavsokalivita, gde se naglašava da je budući isihasta nastanivši se na Atosu privremeno napustio Svetu Goru i otišao na poklonjenje Hristovim stradanjima u Carigrad (VMaxN §2, 1).

ga mogao naučiti duhovnom savršenstvu, to jest čistoj umnosrdačnoj molitvi. Tek se u susretu Grigorija Sinaita sa izvesnim starcem Arsenijem i njegovom razgovoru pominju izrazi karakteristični za isihastičko bogoslovlje, kao što su “čuvanje uma”, “trezvena pažnja”, o “umnoj molitvi” i o “prosvetljenju uma” (Помяловский 1894, 8, 15–9, 25). Posle kratkog vremena Grigorije Sinait prelazi sa Krita na Svetu Goru Atos (oko 1300. godine, Speake 2018, 94) budući da je čuo o životu monaha na tom poluostrvu, i tek tu zapravo počinje u punoj meri njegov rad na širenju isihazma na Svetoj Gori.⁶ Sasvim u skladu sa tradicijama isihastičkog otšelništva, Grigorije Sinait se na Atosu ne nastanjuje u nekom od velikih opštežiteljnih manastira, već u jednom manjem skitu, gde provodi život u zajednici sa tri do četiri monaha sličnog podvižničkog nastrosjenja i postepeno ih uvodi u tajne isihastičkog molitvenog života. Skit Magulu, nedaleko od manastira Filoteja je mesto odakle će početi na Svetoj Gori da se širi isihastički stil monaštva, i to je mesto gde će i budući carigradski patrijarhi, Kalist, Isidor, Filotej, započeti svoj život u isihazmu (Пиголь 1999, 36–38). Patrijarh Kalist, nabrajajući učenike Grigorija Sinaita, među prvima i njemu najodanijim i najbližim učenicima navodi Gerasima, kojeg je Grigorije upoznao još na Sinaju, ali pominje i nekolicinu drugih. Gerasim je, prema patrijarhu Kalistu, bio podražavatelj velikih palestinskih monaških delatnika, prepodobnih Gerasima Jordanskog i Save Jerusalimskog, što i nije čudno budući da je sa svojim učiteljem posle Sinaja pohodio Jerusalim, gde su obojica mogli aktivno da se upoznaju sa palestinskim monaškim predanjima (Помяловский 1894, 15, 11–16, 10). Od značaja je pak podatak koji daje Kalist, da je Gerasim kasnije propovedao i širio isihazam po Heladi, osnivajući usput male isihastirije, odnosno tihovateljske zajednice, koje su bile ustanovljene prema obrascima uspostavljenim od strane Grigorija Sinaita na Atosu. Jedan od Grigorijevih učenika bio je i prepodobni Nikolaj, poreklom iz Atine, koji je deo svog života proveo u Carigradu u vreme vladavine cara Mihaila VIII Paleologa, oštro se suprotstavljajući carevoj unionističkoj crkvenoj politici. Nakon dolaska na vlast Andronika II, napustio je vizantijsku prestonicu i ostatak svojeg monaškog života proveo je na Atosu, prethodno odbivši da se prihvati episkopskog dostojanstva (Помяловский 1894, 16, 26–17, 31). Učenik Grigorija Sinaita je bio i izvesni Marko, rodnom iz Klazomene, oblasti iz koje je poreklom bio i sam Grigorije. On je najpre bio zamonašen u Solunu, odakle je prešao na Atos, gde je dugo godina monahovao zajedno sa budućim carigradskim patrijarhom Kalistom (Помяловский 1894, 20, 3, et passim). Međutim, Grigorije Sinait će među svojim učenicima imati i srpske podvižnike na Atosu, od kojih

⁶ Treba reći da je isihastička duhovna tradicija postojala daleko pre nego što je Grigorije Sinait prispeo na Atos. Ova ranija tradicija na Atosu oličena je u životu i učenju Nikifora Isihaste, koji je boravio na Atosu tokom druge polovine XIII veka i imao svoje sledbenike, među njima se ističe Teolipt Filadelfijski, učitelj Grigorija Palame pre stupanja na Atos, predajući im razvijeno učenje o umnosrdačnoj molitvi i duhovnoj budnosti podvižnika isihazma. On sam bio je poreklom iz Italije, i preobraćenik u pravoslavlje iz rimokatolicizma. Vidi: Мејендорф 1997, 13–14; Speake 2018, 95–96. Grigorijev hagiograf, patrijarh Kalist, naravno, ne pominje Grigorijeve prethodnike koji su se bavili isihastičkom praksom na Atosu, budući da mu je cilj da uzveliča svojeg junaka čije žitije piše. S druge strane, uticaj Grigorija Sinaita na širenje isihastičke prakse na Atosu i izvan Svete Gore daleko je značajniji od uticaja Nikifora Isihaste.

je jedan i pomenut u Grigorijevom žitiju, a to je potonji mitropolit Jakov Serski, bliski savetnik cara Stefana Dušana i ličnost koja je samostalno održavala tesne veze sa manastirom Svete Katarine na Sinaju (Помяловский 1894, 23, 18 - 19).⁷ U isto vreme na Atosu se podvizavao i budući srpski patrijarh Jefrem, poreklom Bugarin, čije žitije, sastavljeno na samom kraju XIV veka, ukazuje na jake veze koje su na relaciji Bugarska – Atos – Srbija, postojale u drugoj polovini istog veka (Богдановић 1986, 165–170). Jefremov životopisac i učenik, episkop Marko Pečki, pak, neskriveno je insistirao u životopisu na opisu Jefremovog isihastičkog nastrojenja i veza koje je negovao u Srbiji sa ostalim, u žitiju pomenutim, isposnicima koji su se sabirali oko velikih crkvenih središta poput Pečke patrijaršije i Visokih Dečana (Марјановић 2020, 103).⁸ U žitiju Maksima Kavsokalivita jedno poglavlje govori o značaju i doprinosu Grigorja Sinaita u širenju isihazma van granica Atosa: „Bio je nepresušan izvor reči, u delima i sozercanju (τῆ πράξι καὶ θεωρίᾳ). Čuli su za njega megalopolis (Carigrad, prim. aut.) i čitava Trakija i Makedonija, kao i čitava oblast Bugara, i zemlja iza Istra (Dunava, prim. aut.) i Srbije.“ Zatim Teofan dalje daje još jednu interesantnu konstataciju: „I kroz čudesna poučna pisma učinio je da zemaljski carevi, mislim Andronik i Aleksandar, Stefan i Aleksandar, žele da ga upoznaju“ (VMaxTh §18, 1). Pored toga što ukazuje na teritorijalnu rasprostranjenost Grigorjevog učenja u mediteranskom zaleđu, u Bugarskoj i Srbiji, pa čak i preko Dunava, ova vest nam daje i šturi ali rečiti podatak da su ne samo vizantijski car Andronik III, već i bugarski i srpski carevi Ivan Aleksandar i Stefan Dušan, bili spremni da prihvate širenje Sinaitovog učenja u njihovim državama i da podrže grupu isihasta koja se kretala od Atosa prema unutrašnjosti vizantijskog Balkana. Karijera Jakova Serskog je u tom smislu prikladan primer, budući da je nakon podvizavanja na Atosu, u krugu učenika Grigorija Sinaita, budući srpski mitropolit u Seru prvo bio iguman Dušanove carske zadužbine svetih Arhandela kod Prizrena, dok je sam grad Ser bio mesto gde se Dušan proglasio carem krajem 1345. godine i grad u kojem je kasnije često boravio (Радојичић 1963, 125–131; Острогорски, 1965, 104–105; Ферјанчић 1994, 63–64 et passim). Uz njih, pominje se i drugi Aleksandar, za kojeg se pretpostavlja da je gospodar Vlaške Nikola Aleksandar Basaraba, koji je bio savremenik i tast srpskog cara Stefana Uroša V, što se poklapa i sa gore iznetim podatkom da se Sinaitovo učenje širilo severno od Dunava, odnosno severno od donjeg

⁷ Mitropolit Serski Jakov, poslao je 1359. godine „prečistoj Djevi Materi“ na Sinaj nekoliko knjiga, i to Časlovac, Psaltir i Čitanje Zlatoustovo „Da bih je imao u času plaćanja za grehe izbaviteljku, a ujedno i predstateljnicu“, uz stihove: „O Sinaju, o svetlosti moje sijanje! O Sinaju, o silno mi za tobom žudenje! Ti što u ognju neopaljena sačuva se, sačuvaj me od ognja što večno gori!“ Ovde je ne samo izražena Jakovljeva velika odanost sinajskoj tradiciji, i njegovo puno sledovanje njoj, već i predstava neopalime kupine kao simbola Bogorodice, kojoj se mitropolit Jakov moli za svoje spasenje, što potvrđuje suštinski značaj Bogorodice u isihastičkoj duhovnosti XIV veka. Vidi: Богдановић 1986, 69 i Кашанин 1975, 274, koji u poeziji i priložima Jakova Serskog Sinajskoj gori vidi kontinuitet sa ktitorstvom Svetog Save na Sinaju, ali i sa književnom predstavom o Sinaju Domentijana i Teodosija.

⁸ Isihastički karakter Jefremovog života naglašen je i u slovu Danilovog nastavljača o njegovom izboru za patrijarha nakon izmirenja Srpske i Carigradske crkve 1375. godine. Vidi: Даничић 1866, 384–386.

toka Dunava na prostorima Vlašskog vojvodstva polovinom XIV veka (Halkin, Kourilas 1936, 90, nap. 3; Obolensky 1971, 258–259, 304–305).⁹

I o drugom začetniku ranog isihazma, Maksimu Kavsokalivitu, ostala su svedočanstva, kao i o Grigoriju Sinaitu, koja proishode iz svetogorske tradicije, što govori o njihovom uticaju na isihastičku duhovnost Atosa. Za razliku od Grigorija Sinaita, iza kojeg su ostali temeljni bogoslovski spisi u kojima je objasnio svoje učenje o umnosrdačnoj molitvi i ostalim isihastičkim vrlinama spoznaje božanskih energija, Maksim Kavsokalivit je ostavio traga u isihastičkoj tradiciji i predanju kao delatni podvižnik i isihasta, iza kojeg su ostali neveliki bogoslovski izvodi objavljeni tek u Filokaliji krajem XVIII veka, ali koji je svojim životom i ugledom ostvario veliku slavu na Svetoj Gori i u Vizantiji druge polovine XIV veka. O slavi Maksima Kavsokalivita u isihastičkoj tradiciji uopšte, pa naravno i lokalno, na Atosu, govori i podatak da mu je krajem XIV veka i tokom XV veka sastavljeno ukupno četiri verzije žitija.¹⁰ Iz rane faze njegovog života saznajemo da se Maksim rodio u gradu Lampsaku, na obalama Helesponta od uglednih roditelja ispunjenih pobožnošću i vrlinom i da mu je svetovno ime bilo Manojlo (VMaxN §2, 1; VMaxTh §2, 1). Prema opisu Maksimovog života u Lampsaku koji daje Teofan Vatopedski, mlađi Manojlo je osim ranog izučavanja Svetog Pisma imao sklonost ka povlačenju u tihovanje i razgovor pustinjacima koji su nastanjivali oblasti južnih obala Helesponta, na taj način ih posredno uključujući u topografiju isihazma, najpre kao mesta prvih podviga mladog Manojla, ali i opisom te oblasti u kontekstu lokalnih anahoretskih zajednica koje su postojale od ranije (VMaxTh §2, 2). Kada je dostigao uzrast od sedamanest godina nastanio se na svetoj gori

⁹ O tome svedoči i iskaz u žitiju Teodosija Trnovskog, učenika Grigorija Sinaita i prijatelja patrijarha Kalista, pisca žitija, o tome da se glas o dolasku Grigorija Sinaita u Paroriju ubrzo proćuo ne samo među Bugarima, već i među Srbima, Ugrima i Vlasima i onima koji žive u krajevima oko Mesemvrije. Vidi: Злагарски 1904, 22–23. Grigorijev prelazak sa Atosa u Bugarsku predstavljao je sam po sebi jedno zasebno putovanje, koje je obuhvatalo kretanje širom istoćnog Mediterana u razdoblju od nekih šest godina za koje vreme je Sinait sa svojim ućenicama obišao Solun, Carigrad, Hios, Liban, Atos, i konaćno se nastanio u Bugarskoj. Vidi: Speake 2018, 99–101.

¹⁰ Pitanje uzajamnog odnosa prva dva žitija, hronološki najbliža životu Maksima, oba sastavljena na Atosu, u poslednjoj ćetvrtini XIV veka ostavićemo po strani u ovom radu. Ipak, moramo uzeti u obzir ćinjenicu koja je već ranije primećena, naime, da drugo žitije, Teofana, igumana manastira Vatopeda i kasnijeg episkopa Periteoriona u Trakiji, znaćajno odstupa od prve verzije žitija koje je sastavio Maksimov ućenik Nifont, pre svega u njegovom odnosu prema isihazmu koji je izrazito naglašen u Teofanovom žitiju, dok se u ranijem Nifontovom, uopšte ne pominje, kao i odrećen broj biografskih podataka vezanih za Maksimov život pre dolaska na Atos koje daje Teofan. Teofanovo žitije Maksima Kavsokalivita donosi znaćajne podatke o susretu podvižnika sa Grigorijem Sinaitom na Atosu, ali i o uticaju Grigorijevog ućenja izvan granica Svete Gore duboko u Mediteransko zaleće u Srbiji i Bugarskoj, kao i o vezama ovog podvižnika isihazma sa bugarskim odnosno srpskim carem, Ivanom Aleksandrom i Stefanom Dušanom. Stoga, u ovom radu više ćemo pažnje obratiti na žitije Maksimovo koje je sastavio Teofan Vatopedski budući da on donosi podatke od znaćaja kada je reć o topografiji isihazma. Za pitanje tekstualnog i idejnog odnosa Nifontovog i Teofanovog žitija Maksima Kavsokaliviti vidi: Барабанов 1994; Greenfield, Talbot 2016, XIII – XXI. Ovom prilikom smo se koristili novim izdanjem Maksimovog žitija od Nifonta i Teofana: Greenfield, Talbot 2016. U napomenama u ovom radu pod siglami: VMaxN i VMaxTh.

Gan u istočnoj Trakiji, gde je primio monaški postrig (Külzer 2009). Prema Teofanu Vatopedskom, Maksim je na goru Gan došao kao podvižnik iskusan u bdenju, molitvama i ostalim monaškim vrlinama. Ubrzo, posle smrti jednog od iskusnih monaha pod čijim rukovodstvom je živeo, Maksim se preselio na Papikijevu goru u Rodopima, gde se susreo sa monasima pustinjacima koji su provodili život u krajnjem lišavanju, u surovim planinskim uslovima (VMaxTh §4,1; §5, 1).¹¹ Odatle je posle nekog vremena otišao u Carigrad na poklonjenje relikvijama koje su se čuvala u Gradu, a naročito svetinjama crkve Bogorodice u Vlaherni. Ubrzo se proćuo svojim podvizima među stanovnicima Carigrada, pa ga je i sam Andronik II Paleolog pozvao u carsku palatu da upozna neobičnog isposnika koji je živeo u paperti crkve Vlaherne, i kojeg Teofan Vatopedski poredi sa blaženim Andrejem Jurodivim (VMaxTh §4, 2, §10, 1–2, §14, 1, §15, 2; Ivanov 2006, 237–239). Za vreme boravka u Carigradu, Maksim se susretao i sa carigradskim patrijarhom Atanasijem I, koji je i sam bio delatnik isihazma. Maksim je odbio patrijarhovu želju da se nastani u nekom od prestoničkih manastira, što je bilo povezano sa patrijarhovou željom da nagovori podvižnika da se odrekne jurodstva, pa je ubrzo napustio Carigrad i preko Soluna, gde je otišao na poklonjenje moštima Svetog Dimitrija, odlazi na Svetu Goru. U svojem opisu Maksimovog stupanja na Svetu Goru, njegov životopisac daje jedan dublji smisao tog događaja, povezujući ga sa starim anahoretskim predanjima i svetim mestima istoka. On kaže: “Kao što je Sinajska gora prizvala Mojsija, Karmil Iliju, Horiv Jezekiju, a pustinja Jovana (Krstitelja, prim. aut.) tako je i Atos, cvet planina, pozvao prepodobnog Maksima, da bi tamo procvetao kao pravednik i prineo plodove Duha Svetoga” (VMaxTh §8, 1). Na Atosu je isihastički podvig Maksima Kavsokalivita od mnogih bio smatran prelešću. Naime, on je svoj život provodio u neprestanom pokretu po Atosu, često menjajući mesto svog boravka, pri čemu je spaljivao stanište koje je napuštao, pa su ga otuda prozvali “Kavsokalivit” (palikolibu) (Paдић 1993, 248–250).¹² Tek kada je Grigorije Sinait prispeo na Atos on je u Maksimu prepoznao duhovno praksu koja je bila svojstvena isihastičkim delatnicima, onako kako je Sinait upoznao to učenje svojim iskustvom na Sinaju i Kritu. S tim u vezi, zgodno je pomenuti da je žitije Maksima Kavsokalivita izvor i za život Grigorija Sinaita na Svetoj Gori (VMaxTh §13, 1–2). Sam dijalog Maksima Kavsokalivita i Grigorija Sinaita prilikom njihovog susreta na Atosu, onako kako ga je opisao Teofan Vatopedski, predstavlja prilično detaljno izlaganje o osnovama isihazma i umnosrdačne molitve i njenim osobinama i ishodima (VMaxTh §14, §15, §16). Već smo pomenuli da je Maksim svoj boravak u Carigradu vremenom sveo na obitavanje u crkvi Bogorodice u Vlaherni. Ovaj specifičan odnos podvižnika isihaste prema kultu Bogorodice naročito je vidljiv iz žitija koje je sastavio Teofan Vatopedski. Ako pratimo ovu temu u žitiju, vidimo da je Bogorodici dodeljeno vrlo značajno mesto u Mak-

¹¹ Sličan put prošao je i Grigorije Palama, kada se iz Carigrada zaputio na Atos, provevši usput jednu zimu na Papikijevoj gori. Vidi: Мейендорф 1997, 32–33.

¹² Da je ovaj stil isihastičkog podviga uživao popularnost u svetogorskoj tradiciji i u XIX veku, svedoči životopis izvesnog srpskog isihaste Pahomija, koji je na sličan način provodio svoj život, između ostalog boraveći i na vrhu Atosa, kako je to činio i Maksim Kavsokalivit u svoje vreme. Vidi: Антоније Светогорац 1993, 112–121.

simovom životu i naročito u vezi njegovog praktičnog isihazma. Bogorodici se Maksim molio još kao mladić u Lampsaku. Kao monah u Carigradu, Teofan pripoveda da je Maksim padao u svojevrstan zanos prilikom procesija čudotvorne ikone Bogorodice Odigitrije (VMaxTh §4, 2). Međutim, vrhunac opisa mesta i značaja Bogorodice u Maksimovom životu dolazi prilikom njegovog života na Svetoj Gori i javljanja Bogorodice Maksimu na vrhu Atosa, kojom prilikom je podvižnik od Bogorodice dobio dar umnosrdačne molitve i viđenja Tavorske svetlosti, čime se uvrstio u red isihasta kakav je bio i Grigorije Sinait (VMaxTh §9, 1-6). Ovaj značaj Bogorodice u isihastičkoj tradiciji je razumljiv. On se vezuje za samu suštinu pravoslavne hristologije i domostroja spasenja, budući da se isihasti, kao što smo već naglasili, ne ograničavaju na puko viđenje nebeske svetlosti, već na celokupno spasenje i preobrženje ljudske prirode u susretu sa božanskim energijama i sjedinjavanjem sa blagodaću Duha Svetoga koja se daje kroz Isusa Hrista, rođenom od Bogorodice, i koji je svojim očovečenjem uzdigao, iskupio i obožio palu ljudsku prirodu, dajući joj nadu ka iskupljenju i spasenju.¹³

Pojedini vizantijski pisci XIV veka, kao što su patrijarh Kalist, u žitiju Grigorija Sinaita, i Teofan Vatopedski, u žitiju Maksima Kavsokalita, težili su ka detaljnom beleženju svojevrstne topografije isihazma, odnosno, svih onih mesta koja su bila od značaja za duhovno formiranje njihovih junaka u svojevrstne predstavnike isihazma. Drugima, poput Nifonta Svetogorca, ova topografija nije bila od preterane važnosti, već su se isključivo usredsređivali na opis duhovnog života svetitelja čija su žitija pisali. Davanje odgovora koji bi objasnio postupak prvih doveo bi nas makar malo bliže i ka poznavanju načina na koji se isihazam utemeljio kao prevashodno crkveni pokret, u strukturama Carigradske crkve u Vizantiji ali i ostalim lokalnim autokefalnim crkvama, kao što su srpska i bugarska u drugoj polovini XIV veka. Očigledno se osećala potreba među isihastima višeg crkvenog ranga, kao što su bili Teofan Vatopedski, episkop Periteoriona, i patrijarh Kalist Carigradski, da se detaljno popisuju mesta na kojima su živeli ili koja su makar pohodili učitelji i uzori isihazma, Grigorije Sinait i Maksim Kavsokalivit. Pomenimo da je patrijarh Filotej Carigradski nastavio ovu tradiciju, pišući žitije, ne samo Grigorija Palame, već i nekolicine “manjih” isihastičkih podvižnika svog vremena (Mitrea 2017).

¹³ Радовић 2012, 113–116; По Grigoriju Palami, navedimo samo jedan u mnoštvu primera, Hristovo ovarploćenje od Bogorodice, njenim voljnim pristankom, i njegovo uzimanje ljudske prirode nosilo je iskupljenje staroga Adama. To se nije desilo zato što je Bogu to bilo potrebno, već radi spasenja ljudskog roda Hristos je rođenjem od Bogorodice postao Novi Adam koji će u sebi samom i kroz sebe “presazdati starog Adama” odnosno, osloboditi ljudsku prirodu koja je bila obremenjena prvobitnim padom, odnosno Adamovim grehom, iz svega toga, uzročnom vezom, proizilazi i sotiriološka uloga Bogorodice koja je postala sredstvo kroz koje je izvršena božanska ikonomija. Vidi: PG 151, cols. 192D–193A. Ovakvo uobličavanje misli, odnosno ispovedanje o domostroju spasenja u kontekstu isihastičkog bogoslovlja predstavlja konstantu, pa se na svojstven način izražava i u bogoslovlju Marka Efeskog u XV veku. Vidi: Буловић 2019, 432–465. Speake 2018, 99, greši kada smatra da je povezivanje isihastičkog iskustva Maksima Kavsokalivita sa značajem i mestom Bogorodice u toj praksi nešto što je do tada bilo nezabeleženo u savremenoj isihastičkoj literaturi. Bogoslovlje Grigorija Palame jedan značajan deo svojeg razmatranja zasniva na značaju, mestu i ulozi Bogorodice u celokupnoj teologiji spasenja čoveka kroz njegovo oboženje.

U takvom pristupu pisanju njihovih žitija treba videti i želju ka sistematizaciji isihastičke istorije i predanja, tako što će se pobrojati i povezati u jedinstvenu predstavu sva mesta koja su bila značajna za isihastički pokret. Ovo je posledično dovelo do njegovog organizovanog širenja, a u kontekstu raspri vođenih sa antiisihastima, imalo je određenu apologetsku funkciju, budući da je naglaskom na određenim mestima, njihovom svetošću i crkvenom tradicijom i sama praksa isihazma bivala odbranjena. I u tom smislu možemo posmatrati pomen mesta kao što su Sinaj, Jerusalim, Carigrad, monaške naseobine na gori Gan i na Papikijevoj gori.

Iz ovih spisa, na primeru Grigorija Sinaita i Maksima Kavsokalivita, vidimo da je krajem XIII i u prvoj polovini XIV veka topografija isihazma gravitirala prema Svetoj Gori, ali da je zapravo zahvatala široko područje istočnog Mediterana sa centrima hrišćanske duhovnosti poput Sinaja, Jerusalima, Kipra i Krita, mesta na kojima se Grigorije Sinait utvrdio u isihazmu pre nego što je došao na Atos, i Carigrad sa svojim lokalnim kultovima Bogorodice Odigitrije u Vlaherni gde se jedno vreme podvizavao Maksim, pre nego što je došao na Atos. U isihastičkoj tradiciji, preko jednog od Maksimovih žitija, u isihastički kontekst stavljena su i manje poznata mesta poput južnih obala Helesponta, gde se Maksim Kavsokalivit kao mlad prvi put susreo sa monaškim anahoretskim zajednicama koje su težile životu u isihiji, kao i mesta poput planine Gan i Papikijeve gore u Trakiji gde se potom podvizavao, pre odlaska na Atos. Zašto je topografija isihazma značajna za proučavanje ranih faza ovog duhovnog pokreta pozne Vizantije? Najpre, ona nam otkriva mesta na kojima su se neki od najznačajnijih isihastičkih delatnika rane faze isihazma, praktičnih delatnika poput Grigorija Sinaita i Maksima Kavsokalivita koji su širili ovu praksu među monaškim zajednicama, uticala na njihovo formiranje kao isihasta, i otkriva nam puteve u istočnom Mediteranu kuda su se prvi isihasti kretali i gde su se sve susretali sa ovom drevnom tradicijom istočnog monaštva, da bi je na kraju preneli na Atos gde će se ona uobličiti i sistematizovati kao učenje da bi se potom prenela u mediteransko zaleđe, duboko unutar Balkanskog poluostrva, u Srbiju, Bugarsku, pa i šire, u Veliku moskovsku kneževinu.

Možemo da rezimiramo na kraju da je isihastički pokret obuhvatio širok prostor istočnog Mediterana, da bi se tokom druge polovine XIV veka, kada su turske najezde počele da ometaju život u tihovanju svetogorskih monaha, Grigorije Sinait prešao u mediteransko zaleđe u oblasti Bugarskog carstva, pod pokroviteljstvom bugarskog cara Ivana Aleksandra, gde je u oblasti planine Parorije oko 1331. godine osnovao novu isihastičku zajednicu, iz koje će poteći novi značajni isihastički delatnici poput Teodosija Trnovskog u Bugarskoj i Kiprijana mitropolita Kijevskog i Moskovskog,¹⁴ koji je u Veliku moskovsku

¹⁴ Kad je reč o Kiprijanu, treba napomenuti, budući da upotpunjuje našu predstavu o vezama nekih od ključnih protagonista isihazma tokom XIV i XV veka na širokom prostoru Mediterana i njegovog balkanskog zaleđa, da je on bio poreklom Bugarin, obrazovao se na Atosu, i u jednom trenutku u svojoj karijeri bio je blizak carigradskom patrijarhu Filoteju Kokinu. Zahvaljujući svojim vezama sa uglednim ruskim igumanom Sergijem Radonješkim, koji je bio u bliskim odnosima sa moskovskim knezom Dimitrijem Donskim, Kiprijan je bio u mogućnosti da postane moskovski mitropolit posle 1381. godine iako nije uspeo da se zadrži u novom

kneževinu, koja je 1327. godine postala i crkveni centar (Радић 1993, 172), sa sobom iz Carigrada doveo jedan broj monaha isposnika, među kojima se kasnije u XV veku pominje prepodobni Savatije, kojeg ovde spominjemo zbog jedne specifičnosti. On je, naime, nedaleko od grada Tvera osnovao manastir sa crkvom posvećenom Bogorodici Sinajskoj, ali gde se u isto vreme na specifičan način negovao kult nesagorive kupine Sinajske kroz ikonične predstave biblijskog događaja (Еропов, Иванов 2006, 16–27), na taj način održavajući direktnu vezu sa sinajskom tradicijom.¹⁵ Time se topografija isihazma od istočnog Mediterana prenela daleko na sever u mediteransko zaleđe, šireći svoj specifični izraz duhovnosti.

Sve do sada rečeno nameće jedno drugo pitanje, koje se pojavljuje iz ovakvog sagledavanja isihastičkih centara na istočnom Mediteranu. Naime, može da se postavi pitanje stvaranja mreže isihasta u Vizantijskom svetu XIV veka i načina na koji su oni širili svoje učenje i uticaj na crkveno politička dešavanja na širokom prostoru od istočnog Mediterana, dublje u njegovo zaleđe na Balkan i dalje prema Rusiji, Vlaškoj i Moldaviji u osvit otomanskog prevlasti nad ovim prostorima.

Posredno se nameće i zaključak da su isihasti bili vrlo pokretljivi i prilično pragmatični, više nego što bi se to očekivalo od ljudi koji su se odavali tihovanju i molitvi,¹⁶ skloni kulturnoj delatnosti kroz pisanje ne samo teoretskih bogoslovskih traktata već i beleženjem žitija svojih učitelja poput pomenutih Grigorija i Maksima, ali i prepisivanjem i slanjem knjiga sinajskim manastirima, ili njihovim donošenjem sa Atosa u ruske zemlje, održavajući na taj način

---

crkvenom sedištu dugo. Ta borba za Moskovsku mitropoliju okončaće se u njegovu korist tek 1390. Vidi: Оболенски 1991, 176-179; 189-190; 193-194.

¹⁵ Upoređi sa stihovima mitropolita serskog Jakova o Sinaju i “kupini neopalimoj”. Vidi nap. 7. Pitanje porekla ovog isihastičkog podvižnika koji se u krajevima oko Tvera pojavljuje u XV veku ostalo je do danas nepoznanica. Trenutno je dominantna pretpostavka da je Savatije došao u Ruske zemlje direktno iz Palestine (Еропов, Иванов 2006). Ali ne treba isključiti mogućnost da je njegov dolazak u tversku zemlju išao već skoro dva veka razrađenim putevima, od Sinaja preko Jerusalima, zatim, Atosa ili Balkana (Srbija, Bugarska) u Veliku moskovsku kneževinu. Polovinom XV veka sa Atosa je u oblast Pskova došao prepodobni Sava, koji je u Kripecu osnovao sopstvenu monašku zajednicu i vremenom postao ugledni lokalni podvižnik, čiji se svetiteljski kult razvio nakon njegove smrti u oblastima oko Pskova. Vidi: Серебрянский 1903. Još jedan ruski svetitelj XV veka, čije se žitije vezuje za Svetu Goru Atos, jeste prepodobni Sava Višerski, koji je iz tverske zemlje otišao na Atos, što ukazuje na obrnuti proces relacije sa centrima isihazma, a potom se nastanio u Višerskoj pustinji u oblasti Velikog Novgoroda, gde je 1418. godine osnovao manastir, a umro 1460/61. godine. U žitiju se ističe da je sa Atosa doneo prevod Nomokanona sa tumačnjem delova iz Svetog Pisma, kao i da je na početku svojeg života na ruskom severu provodio skitalački život po raznim lokalnim manastirima, pre nego što je osnovao svoj manastir, gde se jedno vreme podvizavao na stubu, što bi pak predstavljalo vezu sa daleko starijim tradicijama monaškog podviga vezanom za sirijsku asketsku tradiciju. Njegovo žitije, po molbi episkopa Velikog Novgoroda, napisao je izvesni svetogorski monah - logotet Pahomije. Vidi: Несмеянова, Соболева 2006, 556–567. Ista tradicija ruskog isihazma javlja se i u žitiju Aleksandra Svirskog na prelazu XV u XVI vek. Vidi: Веретников 1982.

¹⁶ Радић 1993, 189, koji je primetio da se već saborom u Carigradu 1347. godine u odbranu isihazma i svrgnutog isihastičkog patrijarha Isidora, sam pokret sveštenih isihasta nametnuo kao snažan i organizovan pokret, što se posle jasno vidi pobedom na sledećem saboru iz 1351. godine, gde je opravdano bogoslovlje Grigorija Palame. Радић 1993, 203–204.

određeni nivo kulture koju su prepoznavali kao izraz duha, čiji je sastavni deo bilo i staranje za jedinstvo pravoslavnih crkava na kraju srednjeg veka.

Bibliografija:

- Greenfield, R., Talbot, A. 2016. „Life of Maximos the Hutburner by Niphon“ in *Holy Men of Mount Athos*, eds. Greenfield, R, Talbot, A. 369–439. Washington D. C.: Dumbarto Oaks.
- Greenfield, R., Talbot, A. 2016. „Life of Maximos the Hutburner by Theophanes“ in *Holy Men of Mount Athos*, eds. Greenfield, R, Talbot, A. 441–567. Washington D. C.: Dumbarton Oaks.
- Halkin, E., Kourilas E. 1936. *Deux vies de S. Maxime le Kausokalybe: ermite au Mont Athos (XIVe S.)*, Bruxelles: Société des Bollandistes.
- Ivanov, S. 2006. *Holy Fools in Byzantium and Beyond*, Oxford: Oxford University Press.
- Külzer, A. 2009. “Das Ganos-Gebirge in Ostthrakien (Işıklar Dağı)”, in: *Heilige Berge und Wüsten Byzanz und sein Umfeld. Referate auf dem 21. Internationalen Kongress für Byzantinistik London, 21.-26. August 2006*, ed. Soustal, P. 41-52. Wien: Verlag der Österreichischen akademie der wissenschaften.
- Louth, A. 2015. *Modern Orthodox Thinkers from the Philokalia to the Present*, London: Society for Promoting Christian Knowledge.
- Mitrea, M. 2017. *A Late-Byzantine Hagiographer. Philotheos Kokkinos and His Vitae of Contemporary Saints*, Edinburgh: The University of Edinburgh. (докторска дисертација).
- Obolensky, D. 1971. *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, New York, Washington: Praeger publishers.
- Patapios, (hieromonk), Chrysostomos (archbishop) 2006. “The Kollyvades Movement and the Advocacy of Frequent Communion” у: *Manna from Athos. The Issue of Frequent Communion on the Holy Mountain in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, vol. 2, изд. Patapios, Chrysostomos, 27–44. Oxford: Peter Lang.
- Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, 1865. Tomus 151: Homilia XVI: De dispensatione incarnationis Domini nostri Jesu Christi. ed. J. P. Migne, cols. 189–220. Paris.
- Speake, G. 2018. *A History of the Athonite Commonwealth. The Spiritual and Cultural Diaspora of Mount Athos*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Strezova, A. 2014. *Hesychasm and Art*, Canberra: ANU Press.
- Ware, T. 1964. *The Orthodox Church*, Baltimore, Maryland: Penguin Books.
- Антоније Светогорац, 1993. *Атонски подвижници деветнаестог века*, Света Гора Атонска: Манастир Хиландар.
- Барабанов, Н. *Исихазм и агиографија: развитие образа св. Максима Кавсокаливита в житийной литературе XIV века*, Византийский временник 55/1 (1994), 175–180.
- Богдановић, Д. 1968, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности*, Београд: Византолошки институт.
- Богдановић, Д. 1986. *Шест писаца XIV века*, Београд: Просвета, СКЗ.
- Буловић, И. 2019. *Тајна разликовања божанске суштине и енергије у Светој Троици посветоме Марку Ефеском Евгенику*, Нови Сад: Беседа, Матица српска.

- Веретников, М. 1982. Преподобный Александр Свирский новый чудотворец – русский подвижник XVI века. К 450- летию со дня кончины, Богословские труды 23, 321–336.
- Даничић, Ђ. 1866. *Животи краљева и архиепископа српских. Написао архиепископ Данило и други*, Загреб: У Светозара Галца.
- Егоров, А., Иванов, П. 2006. *Тверской монастырь Савватьева пустынь. XIV–XXI вв. Святые, тексты, исследования*, Твер: Ассоциация «Невская книга».
- Златарски, Н. В. 1904. *Житіе и жизнь преподобного отца нашего Феодосия*, София: Държавна печатница.
- Кашанин, М. 1975. *Српска књижевност у средњем веку*, Београд: Просвета.
- Марјановић, Д. 2020. Свети Јефрем, патријарх српски (Поводом 620 година од упокојења), у: *Календар Српске православне патријаршије за преступну 2020. годину*, ур. С. Јовић, 101–106, Београд: Свети Архиепископски Синод Српске Православне Цркве.
- Мейендорф, И. 1997. *Жизн и труды святителя Григория Паламы. Введение в изучение*, Санкт-Петербург: Византиноведение.
- Мошин, В. 1946. «Св. патријарх Калист и Српска црква» у: *Гласник службени лист Српске православне цркве* 9, 192–206. Београд: Свети Архиепископски Синод.
- Несмеянова, Н., Соболева, С. 2006. Святые новгородской земли, или история святой северной Руси в ликах X–XVIII вв. в 2 томах, Великий Новгород: Издательский отдел Новгородской епархии.
- Оболенски, Д. 1991. *Шест византијских портрета*, Београд: Просвета.
- Острогорски, Г. 1965. *Серска област после Душанове смрти*, Београд: Научно дело.
- Пиголь, П. 1999. *Преподобный Григорий Синаит и его духовные преемники*, Москва: Макцентр Издательство.
- Помяловский, И. 1894. *Житіе иже во святыхъ отца нашего Григорія Синаита*, Санктпетербург: Типографія императорской академіи наукъ.
- Поповић, Ј. 1940. *Достојевски о Европи и Словенству*, Београд: Просвета. (Репринт 1981.)
- Поповић, Р. 1999. *Православље на раскрићу века – Помесне православне цркве*, Београд: Богословски факултет Српске православне цркве.
- Радић, Р. 1993. *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд: Византолошки институт.
- Радовић, А. 2012. *Тајна Свете Тројице по светом Григорију Палами*, Цетиње: Светигора.
- Радојичић, Сп. Ђ. 1963. «Јаков Серски, књигољубац и песник српски XIV века» у: *Творици и дела старе српске књижевности*, ур.: С. Перовић, 125–131, Титоград: Графички завод.
- Серебрянский, Н. 1903. *О редакціяхъ житія преподобнаго Саввы Крыпецкаго*. С.-Петербургъ: Типографія И. Н. Скороходова.
- Ферјанчић, Б. 1994. *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд: САНУ.

EASTERN MEDITERRANEAN IN LIGHT OF THE TOPOGRAPHY OF HESYCHASM IN THE EARLY 14TH CENTURY

Summary

In this paper we aim to locate and analyze all the significant Christian centers of spiritual tradition which were crucial in the formation of the Hesychastic teaching and movement in its early phase, the late 13th and early 14th century. When analyzed in such a manner, the vitae of St. Gregory of Sinai and St. Maximos Kausokalivites, two of the most notable among the early hesychastic fathers, reveal that the region of the Eastern Mediterranean appears to be crucial for the early phase of the development of this spiritual movement of Late Byzantium. Both Gregory of Sinai, and Maximos Kausokalivites were born in Asia Minor, the former in the region of Klazomenai near Smyrna, and the later in Lampsakos on the Asian shore of the Helespontos. The increasing advancement of the Turks in the Byzantine regions of Asia Minor in the late 13th century, as well as other circumstances, forced these ascetic men of early Hesychasm to movement, which, accordingly, influenced the development of Hesychastic traditions, foremost through connecting and combining of various local monastic traditions in the Eastern Mediterranean, which, in fact, made these first practitioners of Hesychasm its originators. Thus, in the vitae of St. Gregory of Sinai and St. Maximos Kausokalivites, we encounter several significant Christian centers of worship in the Eastern Mediterranean, which were important for their spiritual and hesychastic formation, these are: Constantinople, Jerusalem, Sinai, Crete, Cyprus and Mount Athos. Maksimos Kausokalivites arrived on Mount Athos through Constantinople, but on his way to the Holy Mountain he also visited and lived at Mount Ganos in Trace. The Life of St. Gregory of Sinai is marked with more complex travels throughout Eastern Mediterranean, visiting various local centers of Christian monastic tradition, such as, Cyprus, Sinai, Jerusalem, Crete, Athos, Constantinople, and his later migration to the Mediterranean hinterland, where he constituted a new hesychastic center in Bulgaria in the Paroria mountain, from where Hesychasm as a teaching later spread throughout the Balkans, in Serbia, Walachia, Moldavia and in Russia in the Great Muscovite Duchy during the 14th and well into the 15th century.

Keywords: Mediterranean, Hesychasm, Gregory of Sinai, Maximos Kausokalivites, Sinai, Jerusalem, Constantinople, Crete, Cyprus, Athos.